

Peter Busch-Jensen

Kritik – en udfordrende nødvendighed

Resume

Denne artikel belyser nogle af de spørgsmål og udfordringer, studerende og undervisere i dag konfronterer i arbejdet med kritisk tænkning og tilegnelsen af social- og humanvidenskabens kritiske traditioner. Artiklen forsøger dernæst at forklare kritikens fortsatte relevans og mangeartede funktioner, men også nogle af dens mange interne stridspunkter, ikke mindst mellem på den ene side det, vi kan kalde social kritik, inspireret af bl.a. Marx og på den anden side kultur-refleksiv kritik, inspireret af bl.a. Foucault. Afslutningsvis argumenterer artiklen for, at den kritiske tradition, uanset teoretisk aftapning, i dag konfronterer nogle særlige udfordringer, der inviterer til, at vi over os i at søge gensidig inspiration i vores teoretiske forskelle, frem for blot at se afstand og uforenelighed.

Nøgleord: Kritik, social kritik, kultur-refleksiv kritik, magt, rationalitet, forskelle, samarbejde, Karl Marx, Michel Foucault, demokrati, neoliberalisme, universitetspolitik.

Kritisk tænkning er et fast vedhæng til al akademisk praksis. Det er derfor noget universitetsstuderende opfordres til at øve sig i og indoptage som del af deres akademiske faglighed og identitet. Kritik er et håndværk, men hænger

også sammen med kvaliteter som dannelse og myndighed og beskrives som en vigtig 'færdighed' i et demokrati. Ikke desto mindre kan tilegnelsen af kritisk tænkning i dag opleves udfordrende for mange studerende.

Årsagerne hertil er komplekse og forskelligartede. De vedrører både ændringer i kritikens akademiske rammer, kritikens aktuelle samfundsbetingelser og 'materiale', men også samfundets debatklime. Denne artikel fokuserer indledningsvist på disse forhold og deres betydning for den kritiske tænkning. Dernæst følger en diskussion af, hvorfor vi fortsat må anskue kritik som en ikke blot vigtig men *nødvendig* akademisk dyd. I tredje del vender jeg blikket mod den kritiske tradition og optegner med grov pen nogle aktuelle diskussionspunkter i dialogen om kritik og kommer undervejs også ind på forskellige kritikformer. Jeg har tænkt, at et godt afsæt for mange af emnets temaer er Immanuel Kants korte tekst: *Svar på spørgsmålet: Hvad er oplysning* (fra 1784).

Derfra fokuserer jeg dog primært på kritik inspireret bl.a. af henholdsvis Marx (social kritik) og Foucault (kultur-refleksiv kritik), fordi forskellene mellem disse kritikformer udspænder et spektrum, mange studerende i dag slås med at navigere i. Slutteligt i artiklen

fremsætter jeg et eget selvstændigt bidrag, ikke nogen samlet ‘teori’, men en kommentar til nogle tendenser i kritikens aktuelle virkemåde, som jeg finder relevante at diskutere. Men først et par ord om selve sagsforholdet.

Begrebet ‘kritik’ er ikke entydigt. I hverdags-sproglig forstand associeres ordet typisk med en kritisk evaluering af noget: et kunstværk, et politisk synspunkt, et spisested. En vurdering, der fint kan være rent meningsbåren og negativ. Videnskabelig kritik handler imidlertid om noget andet. Der er fortsat tale om en evaluering, men den kan i reglen lige så vel være positiv som negativ; være rosende og påvise upåagtede kvaliteter, lige så vel som den kan pege på svagheder og upåagtede problemer. Vigtigere endnu, kan det negative og positive fint væve sig ind i hinanden, eftersom videnskabelig kritik netop ikke er tænkt som en evaluering baseret på holdninger, men baseret på fælles faglig interesse og indsigt. Ideelt set, er kritik derfor inviterende til videre samtale og udforskning, og som sådan konstruktiv og en del af det videnskabelige håndværk.

Indenfor videnskaben kan dette håndværk dog forstås og anvendes forskelligt. Fx finder vi naturvidenskabeligt tankegods, hvor det videnskabelige håndværk ansues at udgøre en kongevej til objektivitet, hvorfor kritik tænkes at vedrøre en neutral vurdering af forholds sandhedsværdi og gyldighed. Det er *ikke* kritik i denne form, denne artikel handler om. Ved kritik henviser artiklen til en *samfundskritisk* tænkning, der forkaster ideen om, at kritik kan fremsættes fra en neutral udkigspost. Videnskabelige kritikere, der hævder neutralitet, antages snarere at skjule sit eget standpunkt og være politiske netop qua påberåbelsen af et privilegeret apolitisk “gudeblik” (Haraway, 1991). Kritik er derfor også kritik af videnskaben selv.

Kritikkens forringede institutionelle rammer – kritikken som hjemløs

Da jeg for snart 30 år siden startede som universitetsstuderende, gik der ikke længe, før jeg rankt spankulerede ud af RUCs universitetsbibliotek med 2 tykke filosofiske værker af filosofen, Jacques Derrida, under armen. Jeg havde ingen ide om, hvad jeg skulle efter universitetet og ikke de store forudsætninger for at forstå ordene under min arm. Men det var ligegyldigt. Min tilgang til det at studere, var nemlig det, vi kunne kalde af filosofisk-moralsk karakter. Jeg var i gang med et dannelsesprojekt. Intet kunne derfor gøre mig mere edderspændt end bøger, der fremstod særligt ufremkommelige. Sådan, omtrent, var det med mig. Og hvis du tænker, jeg var sær, er svaret ‘nej’. Jeg var som universitetet dengang tænkte, at en god studerende skulle være og havde derfor ingen problemer med at bilde mig ind, at mine medstuderende naturligvis tillod sig samme luksus.

Meget på universitetet har ændret sig siden. Det filosofisk-moralske argument for uddannelse er i dag under pres og dømmes regelmæssigt utilstrækkeligt. Kritikken lyder, at dannelsesargumentet tager afsæt i en universalisme, der nemt inviterer til elitisme og dvs. til universiteter, der lukker sig om sig selv, isolerer sig fra perspektiver udefra og kommer på bagkant med aktuelle samfundsproblemer (Jacobsen & Leth, 2017).

Et mere håndfast argument er, at universiteter er overgået fra at være en eliteuddannelse for de relativt få til i dag snarere at være et masseuniversitet for de mange. I dag tager en betydelig andel af hver ungdomsårgang en universitetsuddannelse. Universitetsstuderende er derfor faktisk en mere uensartet gruppe end tidligere i forhold til social baggrund, kultur og almene studiefærdigheder (Jensen & Nørmark, 2018).

Universiteter finansieres af det samfund, de er en del af. En forudsætning for universiteter er derfor, at samfundets borgere finder ud-

giften relevant. I relation hertil har politikere de sidste årtier efterspurgt større fokus på erhvervsorientering, arbejdsparathed og uddannelsers rentabilitet. Både for den enkelte og for samfundsøkonomien. Man forsøger tilmed at korrigere studerendes uddannelsesvalg gennem dimensionering af uddannelsesudvalget. Rationalet er vist, at de unge skal have hjælp til at vælge uddannelser med størst livsindkomst. Det kniber åbenbart med at forestille sig, at de unge måske også kunne have andre præferencer i livet.

Initieret af talrige politiske reformer er universitetet de sidste årtier blevet grundigt reformeret (både hvad angår ledelse, organisering og uddannelsers indhold). Reformiverens kodeord er bl.a. internationalisering, mobilitet, konkurrence og employabilitet (Jacobsen & Leth, 2017). Universiteter har derfor måttet finde nyt fodfæste på en brudflade mellem fagorientering og markedsorientering, grundforskning og anvendt forskning, tværfaglighed og specialisering¹. En brudflade, hvor dannelsesdimensionen trues, fordi uddannelsesudbuddet markedsorienteres, pædagogikken orienteres mod bundlinje, fagområder eksponeres for opløsning til fordel for nye anvendelsesorienterede hybriduddannelser, og universiteter og deres ansatte underlægges hård styring bl.a. vha. konkurrenceudsatte midler vurderet på dimittenders jobsituation, forskeres BFI-point og høst af eksterne forskningsmidler.

Disse institutionelle rammer lover ikke godt for samfundets kritiske nerve. For mens kritikken måske stadig hylles i skåltaler, er dens kontor delvist blevet inddraget, fordi såvel studerende som undervisere opfordres til primært at fokusere på jobparathed og erhvervs-

interesser frem for at lade nysgerrigheden råde og en bredere samfundsrelevans være i fokus. Universiteter kan derfor ikke i samme grad som tidligere tage studerendes interesse for 'kritik' for givet. Vi må gøre os mere umage med at forklare kritikens fortsatte relevans og nødvendighed.

Kritikkens nye samfundsmæssige kontekst og 'materiale'

"In tranquillo mors. In fluctu vita" (I roen døden. I bevægelsen livet). Så længe jeg kan huske, har dette opråb prydet RUCs logo sammen med et svagt ekko fra Marx velkendte opråb: *"Filosofferne har kun fortolket verden forskelligt. Hvad det kommer an på, er at forandre den"* (Marx, 1997/1845). Da Marx i sin tid formulerede ideen om en videnskab orienteret mod forandring – og i samme bevægelse tematiserede muligheden af en videnskab, der turde være normativ – virkede udsagnet entydigt progressivt. Det historiske baggrundstæppe var, og er fortsat, en samfundsudvikling præget af en stadig mere selvstikker videnskab, der synes at sætte en stillestående verden i bevægelse. Både qua tekniske og naturvidenskabelige landvindinger, men også gennem kritikker af fx religiøse dogmer, folkelig overtro og sociale magtforholds naturlighed. Opfordringen til at lære at undersøge ting og vurdere synspunkter, ikke ud fra deres ikke ud fra deres afsenders status, men ud fra deres argumentatoriske integritet, har været en god alliance for sociale fremskridt. Den videnskabelige tilgang har lært os at tænke i begreber som fx "ideologi" (forstået som 'et sæt ikke-naturgivne overbevisninger om samfundets korrekte organisering og hvordan den opnås'). Et spørgsmål, vi parallelt har lært at stille, er naturligvis: 'skal samfundets eksisterende orden bevares eller forandres?' Eftersom den historiske erfaring tilsiger, at det typisk er de rige og magtfulde, der ønsker at bevare det eksisterende, mens de magtesløse ønsker forandring, har vi lært at associere forandring med samfundets pro-

1 Baggrundshistorien for denne udvikling er naturligvis kompleks, men ikke mindst Bologne-processen har haft betydning med dens fokus på harmonisering og standardisering af uddannelser, oprettelse af et fælles ECTS point-system (European Credit Transfer System) samt krav om global konkurrence-tænkning i alle uddannelser (se Jacobsen, J.C & Leth, H., 2017).

gressive demokratiske kræfter; ja som kritikens varemærke og det forjættende løsen for sociale fremskridt. I dag ekkoer opfordringer til forandring, nytænkning, fleksibilitet, innovation og disruption imidlertid ud fra ledelsesgangen i snart sagt alle organisationer. Tilmed i et omfang der betyder, at der længere nede ad gangen ofte drømmes om mere stabilitet, arbejdsro, forudsigelighed, tryghed og sikkerhed. Forandring er kort sagt ikke, hvad det har været. Det er blevet et vilkår i den forstand, at krav om forandring i reglen i dag snarere er orienteret mod at bevare en eksisterende orden end ændre den. Jeg skæver således indimellem til RUCs gamle logo og skumler: "In fluctu Mors" (I bevægelsen døden), 'kunne vi snart få lidt arbejdsro'".

Samfundets acceleration og forandringsiver har stor betydning for kritikens betingelser. På den ene side rummer kritisk analyse helt konkrete elementer af tøven, tvivl, grundighed og fordybelse, der nemt kolliderer med krav om samtidig at have den ene fod på speederen og den anden ude i fremtiden. På den anden side er det også vanskeligere at formulere kritik, når dens skydeskive hele tiden flytter sig, når fx nye kritisable forsøg på 'at effektivisere' søsættes inden de forrige har nået at bundfælde sig eller fået effekt. Slutteligt udfordrer udviklingen også kritikens vokabular. Et eksempel herpå ses fx inden for mit eget forskningsfelt, arbejdspsykologien, hvor en stor del af de begreber, der er udviklet om fx psykisk arbejdsmiljø og stress, er udviklet på studier af industrielle ledelses- og organiseringsformer, hvis trivselmæssige udfordringer typisk vedrørte manglende variation i menneskers arbejde, ønsker om mere medbestemmelse, fleksibilitet, udvikling og læring (Agervold, 2003; Kristensen, 2007). Gårdsdagens drømme har dog vist sig at rumme en kim til nye mareridt: nye belastningsformer i form af grænseløse udviklingskrav, endeløs fleksibilitet, variation og mobilitet, samt overdragelse af ledelsesansvar til et ansvar for egen læring og succes

(Semmer, 2007; Prætorius, 2007). Således har samfundsudviklingen blæst dele af kritikens vokabular ud af dens vanlige hængsler, fri til nu at kunne spændes for andre dagsordener og tilmed rettes mod kritikken selv.

Når kritikens sprog bliver delvist vægtløst, forsvinder historien også som målestok for kritik, hvorfor kritikken nemt afmonteres ved at blive gjort forældet og nostalgisk. Den danske sociolog, Rasmus Willig, har beskrevet denne udvikling som 'kritikkens u-vending' (2013): Hvis nogen påpeger, at en forandring muligvis ikke er en forbedring eller at noget faktisk fungerede bedre tidligere, kan kritikken oversættes til en forældet naivitet og derved vendes mod dens afsender. "Prøv om du kan være lidt mere åben og positiv", lyder svaret måske, som en imødekommende antydning af, at kritikken måske snarere siger noget om dens afsender end om sagen.

Mens man i socialdemokratiets partiprogram fra 1977 kunne læse, at: "*Arbejdsløshed er en uforskyldt situation for den arbejdsløse. Derfor skal der ydes arbejdsløshedsunderstøttelse uden tidsbegrænsning, så længe arbejdsløsheden varer*" (Klindt et. al, 2020), lyder budskabet i dag, at velfærdstaten må betragtes som en "Konkurrencestat" (Corydon, 2013), hvor "*Det skal være en æressag at klare sig selv*" (Karen Hækkerup, socialminister, citeret efter i Klindt et. al, 2020). Forskellen mellem disse udsagn bevidner et væsentligt skift i 'tidsånden'. Fra et fokus på samfundets ansvar for individet er det politiske fokus i dag snarere på individets ansvar for samfundet og egen succes. Tiden præges af individualistiske tankefigurer og argumentationsformer. Både politisk og kulturelt vinkles mange sociale problemer derfor ofte som spørgsmål om psykologi og personlighed, snarere end fx socialpolitik og økonomi. Tænk blot på de sidste års valgkampe i USA.

Tendensen til at individualisere og psykologisere sociale forhold baner vej for den tidligere nævnte 'Kritikkens U-vending' (Wil-

lig, 2013). Den tilsiger, at vi må lære at tænke problemer som adskilte og isolerbare og ofte også knyttet til menneskers indstilling til tingene. Tendensen baner vej for, at kritik kan portrætteres som bagstræberisk og anakronisk, al den stund kritik i sagens natur netop er verdensorienteret og derfor udadrettet: den adskiller ikke ting, men forbinder dem (det lokale og det globale; det individuelle og det samfundsmæssige). Tendensen til at søge problemers årsager i individuelle fakulteter; i menneskers 'indstilling' og personlighed, skaber således nogle særlige udfordringer for kritisk tænkning samt en risiko for automatiseret miskreditering af kritikken og dens udøvere.

Ændringer i kritikens debatklime

En sidste udfordring vedrører forandringer i samfundets debatklime. Mens sociologen Daniel Bell i 1960 mente at kunne erklære "The end of Ideology" (Bell, 1960), begrebsatte to amerikanske professorer i byplanlægning i stedet en gryende politisk polarisering i USA med afsæt i to parallelle dynamikker (Rittel og Webber, 1973). Oprøret mod 'eliter', argumenterede Horst Rittel og Melvin Webber, afspejlede en tiltagende afsky over politikeres og eksperter manglende evne til at løse og enes om mange af samfundets sociale problemer. Kunne det hænge sammen med, foreslog de, at disse problemer var "Wicked problems", i betydningen problemer, der var forgrenede, sammensatte, tvetydige og uden entydige løsninger?

Rittel og Webbers analyse pegede ikke i retning af færre ideologiske kampe i fremtidens vestlige samfund. Den pegede på flere kampe og øget polarisering. Samfundets 'vilde problemer' ville nemlig optrappe og hårde betydningen af ideologiske forskelle. Eksperter ville måske nok kunne enes om visse 'fakta'; *Kriminaliteten er faldende*, fx. Men de ville i stigende grad være uenige om faktas årsager: Hænger kriminalitet sammen med økonomi, kultur, biologi, opvækst, mængden af politi

eller kontrol? Alle disse bud kan understøttes empirisk af den simple grund, at 'vilde problemer' er vævet sammen af en myriade af gensidigt samvirkende forhold. De undsiger derfor entydig årsagsforklaring. Rittel og Webber hævdede derfor, at forskning og politik ikke ville blive lettere i fremtiden. Tværtimod.

Det ser ud til, at de havde ret. Fornemmelser af, at samfundets sociale liv fragmenteres og bliver stadig sværere at nå til enighed om, er blevet stærkere (selv vuggestuebørns madpakker eller en død giraf i zoo kan i dag give anledning til hidsig debat). Og oplevelsen af, at sociale konventioner og konsensus som sådan, potentielt er grundlagt på kuede røster og forskelle, er blevet mere udbredt (bl.a. i.o.m. diverse protestbevægelser som fx MeToo eller Black Lives Matter). Uagtet mange positive dimensioner heri, synes tonen i den offentlige samtale at være blevet hårdere, hvorfor vi også ser en øget nervøsitet hos mange for at stikke næsen frem og uforvarende havne i splid og fjendskab; fremstå unuanceret, ikke-sensitiv, fremmedgjort eller privilegieblind. Udviklingen indebærer en risiko for, at den offentlige samtale polariseres på måder, der gør komplekse problemer svære at håndtere inden for en demokratisk debatramme. Modsat Rittel og Webber tror jeg dog ikke dette skyldes, at vor tids sociale problemer er blevet mere 'wicked' end de altid har været. Eftersom vi mennesker har forskellige ståsteder i verden og også eksperter derfor definerer problemer med afsæt i deres egen fagligheds værdier og underliggende visioner for 'det gode samfund', er *sociale* problemer per definition 'wicked problems', hvor den enes løsningsforslag, for andre kan fremstå problemskabende. Den polarisering, Rittel og Webber beskrev, skal derfor ikke forstås som en midlertidig konsekvens af forhold, vi bør udbedre, men snarere som et vilkår for demokratisk samarbejde og sameksistens. Et vilkår vi må blive bedre til at håndtere. Spørgsmålet er ikke, hvordan uenigheder ophæves, men hvordan vi undgår, at de fører til social

fragmentering og polarisering. Et spørgsmål, vi også må stille til kritikken. Mere herom senere.

Hvorfor kritik?

“*Criticism is not an “homage” to the truth of the past or to the truth of “others”. It is a construction of the intelligibility of our own time*”. Ordene er Roland Barthes (Barthes, 1964, s. 260) og indfanger, at vi mennesker aldrig bare *er*. Vi *er*, i og med at vi er i et dialogisk samfundsmæssigt forhold til vore medmennesker. Vores handlinger og bevidsthed er derfor altid et svar eller spørgsmål til den situation, de er opstået i.

Det moderne menneske lever på mange måder en uhyre privilegeret tilværelse i forhold til vores medbeboere på planeten og stenaldermennesket ville formentlig betragte hver og én af os som en slags supermenneske, i stand til tusindfoldig produktivitet og social koordination. Naturen omkring os er imidlertid ikke *i sig selv* mere generøs overfor os mennesker end andre skabninger. Hemmeligheden bag dens generøsitet ligger et andet sted, nemlig i den omstændighed, at hver foregående menneskelig generation har forsøgt at udvinde naturens goder og kvaliteter, ikke alene med dens egen energi og ressourcer, men med hjælp fra et nedarvet arsenal af viden og redskaber, akkumuleret af dens forgængere. Ting, teknikker og redskaber; sprog, opsamlede erfaringer, selv-overskridende værdier, symboler og idealer. Hver enkelt generation har føjet nye erfaringer og muligheder til vores fælles historie. Erkendelsen af, at mennesket er et historisk og samfundsmæssigt formet væsen, er et uomgængeligt afsæt for at forstå det.

Begrebet *Myndighed* vedrører menneskets mulighed for at blive del af menneskets fortælling; tilegne sig den; deltage i og ‘ytre’ sig om mennesket og samfundets videre udformning, uden frygt for repressalier. Ytringsfriheden er derfor juridisk sikret i Grundloven og umyndiggørelse vedrører processer, der forhindrer en person i at udtrykke sig kritisk og ad den

vej deltage i samfundets udformning. Kritik har med denne myndighed og ytringsfrihed at gøre, ligesom øvelsen i kritisk tænkning er en øvelse i *udvikling* af myndighed, *evnen* til at deltage. Som filosofen, Emmanuel Kant, for 250 år siden slog fast, kræver denne evne og myndighed imidlertid mod, for det er sjældent en smutvej til popularitet at udfordre antagelser, der i sagens natur bidrager til at holde eksempelvis sociale konventioner og det velkendte på plads. Og med ‘modet til at vide’ følger samtidig en indtrædelse i ansvar. Som Kant formulerede det:

Oplysning er menneskets udgang af dets selvfor-skyldte umyndighed. Umyndighed er manglende formåen til at bruge sin forstand uden en andens ledelse. Selvforskyldt er denne umyndighed, når årsagen ikke skyldes en mangel ved forstanden, men ved manglende beslutsomhed og mod til at klare sig uden en andens ledelse. *Sapere aude!* Hav mod til at bruge din egen forstand! er altså oplysningens valgsprog. (Kant, 1784/2004: 71)

Nogen forveksler oplysningstidens fremhævelse af menneskets rationalitet med en ide om, at mennesket kan forstås som et grundlæggende fornuftsvæsen, tildelt perfekt rationalitet. Intet kunne være mere forkert. Det er fordi, vi *ikke* er det, at vi ifølge Kant har brug for fornuft og kritisk sans. Mennesket bliver til som subjekt i et mellemrum mellem fortid og fremtid. Hverken passivt prisgivet overleverede traditioner eller umælende udleveret til forandringens vinde. Da vi imidlertid aldrig fuldt ud kan forstå den helhed, vi tilhører (uagtet at vi naturligvis kan organisere vores liv omkring en logik, der organiserer helheden for os: fortællinger f.eks. om en skabers vilje, naturlove, historisk nødvendighed osv.), må vores ‘mod til at vide’ nødvendigvis starte med spørgsmål til det liv, der er vores: hvad netop dét er, dét betyder og hvad vi gør med det. For at forstå vores eget liv må vi medtænke det *unikke* i vores eget udsyn. En opmærksomhed, der ifølge Kant, også indbefatter opmærksomhed på vores eget

udsyns begrænsninger. Vi må begrebssætte vores 'erkendelse' som ufuldstændig og derfor erkende helheden som *sammensat* og differentieret. Kritik er en opmærksomhed på præcis dette forhold og som sådan et forsvar for en fortløbende ikke-afsluttet social dialog.

Kritikkens genstand er derfor ikke kun 'det faktiske' og/eller 'det sande', men også 'det mulige'; og derfor heller ikke alene en evaluering af udsagns korrekthed eller empiriske observerbarhed, men også af deres betydning for, hvad vi kan forestille os, se, gøre og mobilisere begejstring omkring. Som filosofen, Ernst Bloch, engang formulerede det: "The most tragic form of loss isn't the loss of security; it's the loss of the capacity to imagine that things could be different." (Ernst Bloch, 1986: 71).

Den franske idehistoriker, Michel Foucault, skrev engang, at der er "something in critique which is akin to virtue" (1997, s. 43). Et 'noget', der giver mening til begreber som frihed, myndighed og ansvar. Foucault hævdede, at udgangspunktet for kritik var en moralsk eller politisk holdning: "the art not to be governed so much or in such a way." (Foucault, 1997:45). Foucaults sammenvævning af viden, magt og subjektivitet er tydelig her, ligesom inspirationen fra Kant.

'Ikke at blive ledt helt så meget, på den måde, efter det princip eller med henblik på det mål' indebærer mod og evne til ikke bare at acceptere den sandhed, der proklameres af en ydre myndighed. Også for Foucault handler kritik om denne dyd, men dyden må forstås som en praksis: kritik findes kun i forhold til noget andet: det er et værktøj for en fremtid eller sandhed, som vi endnu ikke kender. Kritik er derfor en øvelse i, på eget initiativ, at stille spørgsmålstejn ved fuldstændigheden af enhver viden og dens autoritet, samt en opøvet vane med at indgå i polemik med både egne og andres 'forsikringer'. Heldigvis har videnskaben allerede udviklet brugbare træningsredskaber til denne vane: metodologi,

kildekritik, valideringskrav og efterprøvning; krav om grundighed, ihærdighed og ærlighed, samt naturligvis teorier og begreber, der hjælper os med at muliggøre refleksiv distance til det, vi antager at vide. Kritik er dog en 'spørgen-videre', eksempelvis til om disse metoder og teorier selv kan skabe blinde vinkler; om idealet om videnskabelighed selv konstruerer en 'forsikring', der kan legitimere sociale urmeligheder og privilegier, samt uopmærksomhed på enhver politik, teori eller 'sandheds' ufuldstændighed.

Kritikkens varierede former

Da mennesker er forskellige og menneskelivet er et socialt liv, der på dynamisk vis frembringer sociale og kulturelle forskelle, kan perfekt lighed og frihed ikke realiseres i menneskelige samfund, uden at selv samme kvaliteter risikerer at blive krænkede. Som "den vilde" i Huxleys *Fagre nye verden* insisterer: "Jeg kræver retten til at være ulykkelig. For ikke at tale om retten til at blive gammel og hæsleg og impotent, til at få syfilis og kræft, retten til ikke at have meget at spise, retten til at blive pint af usigelige smerter".

De følgende diskussioner tager afsæt i, at idealer om fx lighed, autonomi og retfærdighed aldrig kan realiseres endegyldigt. Kritikkens rolle er derfor ikke nødvendigvis at frembringe et perfekt problemløst samfund, men at fastholde bestræbelsen mod forbedring og modsætte sig tendenser til bestemte privilegistrukturernes naturalisering. Man behøver altså ikke drømme om samfundets omstyrning for at arbejde kritisk. Mindre dramatisk kan man også fokusere på kritikkens positivt korrigerende rolle (Boltanski & Chiapello, 2005, Chiapello, 2013).

Af ovenstående følger, at kritik ikke har nogen fast historisk genstand. I takt med kapitalismens sejrsgang som dominerende organiseringsprincip for samfundets virkemåde og institutioner, associeres (samfunds)kritik dog ofte i dag med 'kapitalismekritik'. Det er også

afsættet for denne artikels brug af begrebet. Kapitalismekritik kan imidlertid formuleres på ganske forskellige grundlag og med ganske forskellige foci, bl.a. fordi kapitalisme er en dynamisk sammensat størrelse. Nogle distinkte kvaliteter er naturligvis en orientering mod maksimering og akkumulation af kapital. Til dén historie hører dog også en parallel maksimering og akkumulation af mennesker fx i stater og storbyer; en stærk integration af videnskab i samfundslegemet, samt en løbende teknologisk udvikling og acceleration. Kort sagt en række ledsagende forhold og dynamikker, der betyder, at kapitalisme altid er gået hånd i hånd med en række politiske påvirkninger *fra* såvel som restriktioner *på* markedssystemer, forankret bl.a. i en spaltning af magt i to reciproke sektorer: stat og marked, der tilsammen resulterer i et bredt spektrum af varianter, komponeret på forskelle i den frihedsgrad markeder tildeles; placeringen af grænselinjen mellem stat og marked; intensiteten hvormed kapital tilstræbes og ruten hvorpå kapitalmaksimering forfølges. Vi ser derfor mange versioner af kapitalisme med hver deres særskilte udfordringer og muligheder (fx Syd-Europæisk, Skandinavisk, Kinesisk, Nordamerikansk, Japansk mm.).

Det kapitalistiske system er plastisk og foranderligt, netop fordi en særlig kerne i kapitalismen er et fravær af andre værdier end sikringen af en økonomisk profit-skabende samfundsdynamik. Heraf følger, at kapitalismen må sikre sin bevarelse ved at hente legitimation og derfor gå i dialog med bredere socio-kulturelle hensyn og værdier. Denne egenskab, beskrevet mere indgående af fx Luc Boltanski og Eva Chiapello (2005), er én af grundene til kapitalismens plasticitet og evne til at overleve adskillige kriser. Det er dog også en egenskab, der tildeler kritikken en særlig rolle og netop indflydelse. Ja, faktisk kan kapitalismens historie slet ikke adskilles fra kritikken, idet kapitalismens transformationer typisk er opstået som følge af truende kritik af

dens vanlige virkemidler, samt genopretning gennem løbende integration af diverse kritikker af og begrænsninger på dens virkemåde.

Afstanden mellem kapitalismens realitet og fortællingen om dens fortræffeligheder kan ikke blive for stor, uden at systemets legitimitet trues sammen med dets operative kapacitet. Kapitalismen må derfor løbende inkorporere dele af dens kritikeres værdisystem, hvis den skal overleve. Kritikkenes rolle er derfor dobbelt: kritik bidrager både med begrænsninger og legitimering og begge leverer brændstof til fornyelse. Derfor ser vi også forskellige former for kritik.

Med inspiration fra Eve Chiapello kan vi fx skelne mellem *social kritik* af kapitalismens udbytende produktionsforhold, en mere *kultur-refleksiv* (kunstnerisk/æstetisk') *kritik* af samfundets styringslogikker og instrumentelle normalitetsbegreber; *konservativ* kritik af kapitalismens iboende relativisme og opløsning af normer for fairness og ordentlighed², og i dag også en *klima- og økologibaseret kritik* af kapitalismens eksistenstruende dogmer om kronisk vækst, forbrug og øget menneskelig produktivitet (Chiapello, 2013).

De forskellige kritikker er udtryk for forskellige værdimæssige orienteringer³ og udtrykker i forlængelse heraf forskellige former for indignation. Fx vedrører en central indignation i megen social kritik økonomisk ulighed

- 2 Fx er der fra konservativ kant rejst kritik af, at mange af markedets største spillere udvikler en styrke, der i dag truer med at undergrave kapitalismens *egen* grundpræmis om ansvarshæftelse. De er blevet "Too big to fail" og derfor i stand til at sende regningen for egen inkompetence videre til nogen andre. (Det sås bl.a. under finanskrisen i 2008). Kapitalismens centrale legitimeringsrationaler: at kapitalisme sikrer fair konkurrence og meritokratiske belønningssystemer, er ikke længere så overbevisende.
- 3 Social kritik: en orientering mod lighed/lige muligheder. Kultur-refleksiv kritik: en orientering mod personlig autonomi/kreativ livsudfoldelse. Konservativ kritik: en orientering mod personlig værdighed, integritet og moralsk forpligtethed. Klimakritik: en orientering mod værdighed for alle væsener, samt hensyn til fremtidige generationer).

og udbytning, mens en gennemgående indignation i megen kulturrefleksiv kritik er rettet mod uniformistiske normer og deres potentiale for undertrykkelse og marginalisering. Konservativ kritik udtrykker snarere indignation over kapitalismens nedbrydning af moralske normer for fairness, værdighed, lov og orden, mens en central indignation i megen klima- og økologibaserede kritik angår kapitalismens vækstfilosofi, forbrugskultur og destruktionen af vores livsbetingelser. Af formidlingsmæssige hensyn vil jeg primært diskutere bidrag fra og forskelle mellem social kritik og kulturrefleksiv kritik, repræsenteret ved henholdsvis Karl Marx og Michel Foucault.

Marx og social kritik

Marx' kritiske analyser af kapitalismen udgør på godt og ondt en sparringspartner for næsten al anden samfundskritik. Ikke alene fordi selve begrebet *kapitalisme* står i gæld til den sociale kritik, Marx var eksponent for, men også fordi Marx skrev i en brydningsperiode, der skabte mulighed for et særlig klarsyn på kapitalismen. Et klarsyn han supplerede med en unik skarphed i sine analyser af kapitalismens virkemåde og underliggende 'algoritmer'. Marx' analyser forbliver en central reference for den sociale kritik, ligesom den sociale kritiks historie delvis er historien om studiet af Marx's tekster forsøgt tilpasset en foranderlig økonomisk verden og kombineret med nye teoretiske rammer. Marx' kritik handler om, hvad kapitalismen pålægger de mennesker, hvis arbejdskraft den bruger. Den handler om, at det arbejdende menneske tendentielt reduceres til en produktionskomponent i det økonomiske maskineri; at det mister al værdi, hvis det ikke kan finde et (løn)arbejde og samtidig mister adgang til den værdighed og skaberkraft, der ligger i arbejdet selv. Ikke fordi disse kvaliteter forsvinder, men fordi de via lovsikret ejendomsret og ledelsesret overføres til nogle andre og derfor akkumuleres og koncentrerer på stadig færre hænder. Det er

en pointe, hvis fortsatte relevans, for nyligt er blevet påvist af den franske økonom, Thomas Piketty (Piketty, 2014). Én ting er dog Marx' politiske konklusioner. En anden er selve hans fremgangsmåde og metode.

Marx' arbejder tager afsæt i den idé, at vi får vores fornemmelse af vores plads i verden primært ved at være socialt indlejret i den og deltage i sociale praksisser. Hvorvidt ting giver mening for os eller ej er derfor ikke primært et spørgsmål om teori. Uagtet at teori naturligvis er nødvendig, vinder videnskabelige bestemmelser ikke styrke gennem abstraktion. Tværtimod. En egentlig videnskab må tage afsæt i, at betydningen af teoretiske koncepter stammer fra menneskers praktiske engagementer i konkrete aktiviteter. Ikke omvendt. Ifølge Marx er det derfor menneskers konkrete praksis, ikke dets repræsentationer, vi må studere, hvis vi vil forstå menneskets væsen. Som Marx formulerede det: "The question whether objective truth can be attributed to human thinking is not a question of theory but is a practical question. Man must prove the truth – that is, the reality and power, the this-sidedness of his thinking in practice" (Marx, 1997/1845: 104).

Marx' tilgang er fortsat en provokation i et samfund, der som vores er domineret af naturvidenskabelige idealer og en fortløbende fascination af tal og statistik. Med Marx' analyser følger netop en kritik af megen "normal" videnskabelig metode og mainstreamteori. En kritik, der påviser en generel orientering i megen mainstream teori mod svage videnskabelige bestemmelser, der modsat af, hvad vi har brug for, tilstræber at abstrahere alt af historisk og praktisk specificitet væk, indtil vi står tilbage med en a-kontekstuel essens uden sociale differentieringer eller specifikation. I realiteten findes der imidlertid ingen 'generel ditten eller datten'. Ingen "generel kapitalisme" eller "generel subjektivitet". Der findes kun forskellige former for specifik social væren, konkretiseret i forhold til tid, rum, forbindelser og betingelser. Videnskabelige begreber må derfor

pege os i retning af fænomenerens *specifikke* forhold og relationer, dvs. ikke kun pege på den “tingslighed”, de kan forekomme at have på et umiddelbart empirisk eller begrebsligt niveau. Fx ser begrebet “produktion” ud til at have en klar betydning, der er separat fra fx “forbrug”. Så snart vi undersøger forholdet nærmere, ser vi imidlertid, at der er elementer af forbrug i produktion og elementer af produktion i forbrug⁴. Vores analyseenheder viser sig med andre ord at være *differentierede* enheder: sammensatte, komplekse og svære at skære ud af det sociale på klart afgrænsede måder. For at forstå verden, må vi derfor lære at se udover dens umiddelbare former: vi må se videre fra det ‘tilsyneladende’ til dets underliggende virkelighed. Marx er imidlertid hverken Platon eller positivist. Han betragter ikke fænomenerens tilsyneladende fremtrædelser som rent illusoriske, ligesom han heller anskuer tingenes ‘underliggende virkelighed’ som en fuldt ud observerbar, stabil eller universel ‘essens’. Der er ingen universalisme eller simpel essentstænkning i Marx. Hvad han taler om, er nødvendigheden af omhyggelige empiriske undersøgelser af fænomener og grundig stringent tænkning, der rekonstruerer det, der ligger til grund for deres umiddelbare fremtrædelsesform. Myreflittigt må vi forsøge at forbinde virkelighedens sammensatte dimensioner med argumenter, der identificerer fænomenerens nødvendige konstituerende forbindelser. Det er ‘essensen’ i hans kritiske analyser, fx af hvordan fænomenet *kapital*, ‘under overfladen’, præsenterer sig både som en *proces* og som en *social relation*. Som en proces, hvor en sum penge omsættes til produktionsmidler og lønninger. Derefter produceres varer og samtidig en merværdi, der tager form af de arbejdstimer, som der ikke udbetales løn for. Når varerne sælges igen, bringes

kapitalen derfor tilbage til pengeform, men nu forøget med et overskud. Kapital er denne *proces* og derfor af samme grund også en *relation*; en relation mellem ejere og lønarbejdere, både direkte, som en kilde til merværdi, og indirekte, ved at de maskiner, teknikker, innovationer og teknologier, der bruges i produktionen, udgør akkumuleret arbejdskraft: oplagret erfaring, viden, tid og opfindsomhed.

Ifølge Marx må en fuldt udviklet videnskabelig bestemmelse nødvendigvis inkludere en dobbelthed. Den må rumme forklaringer på, hvorfor tingene umiddelbart fremtræder som de gør og samtidig forklare, hvorfor denne ‘fremtræden’ på én gang er ‘ægte’ og samtidig vildledende, hvis den tilbageholder vigtige aspekter af dets sociale konstitution. Fænomenet ‘profitrate’ er fx et ganske reelt og håndgribeligt ‘overfladefænomen’, der samtidig rummer en skjult realitet: produktionen af en ‘merværdi’. Det er derfor denne dobbelthed, der må undersøges. Lidt på samme måde som virksomheder som fx Facebook, AirBnB, Google, Uber og Amazon på overfladen er ledestjerner for succesfuld innovation i den globale økonomi, med en underliggende realitet af løbende akkumulering, systematisering og lån/videresalg af ressourcer, viden og data, de ikke selv producerer eller betaler for⁵. Tilmed ikke blot leveret af deres ansatte, men nu af os alle sammen, uden vi har hverken overblik eller kontrol over præcis, hvilke ressourcer der indsamles og hvor og hvordan de bringes i anvendelse (Zuboff, 2019).

Marx’ analyse er kompleks og af samme grund genstand for utallige videreudviklinger og kritikker. Formålet her er derfor ikke

4 Produktion indebærer forbrug af energi, materialer såvel som andre produkter, ligesom forbrug producerer nye produkter: behov, oplevelser, livs- og subjektivitetsformer.

5 Uden at eje et enkelt værelse har AirBnB i dag flere værelser på tilbud end den største hotelgruppe i verden. Som med Uber, er kernen i AirBnBs forretningsmodel en organisering, der forbinder virksomheden med eksterne ressourcer. Modellen er ikke uden gensidige fordele. Den slører imidlertid forskellen mellem ‘ansat’ og ‘ejer, uden at forskellen forsvinder. Det, der kapitaliseres, er ressourcer fra det sociale liv som sådan, mens gevinsten fortsat centrerer (Srnicek, 2017).

at “udlægge” den rigtige Marx eller udfolde rigdommen i den sociale kritik. Formålet er at nævne dens basale oprindelige dele og vise, at Marx’ analyse drives frem af utilfredshed, dels med de modsigelser og dilemmaer, der kan vise sig gennem grundigt analytisk arbejde, dels med den fattigdom i detaljer om sociale sammenhænge, hvormed megen videnskab typisk afbilder tingene.

Ifølge Marx’ kritiske *metode* må en egentlig videnskabelig beskrivelse tage hensyn til og afsæt i fænomeners specifikke historiske og samfundsmæssige udformning, samt indeholde både en positiv forståelse af, hvad der umiddelbart eksisterer, og en samtidig anerkendelse af det eksisterendes mulige negation: dets skjulte aspekter, mulige destruktive fortællinger og usynliggjorte sammenhænge og muligheder. Dette skel, mellem fremtrædelse og ‘objektiv realitet’, er den sociale kritiks genstand, eftersom en kritisk analyse heraf anskues at udgøre kilden til social bevægelse og udvikling. Og vi skal bemærke, at der altså ikke tales om ‘objektiv realitet’ i nogen simpel positivistisk, essentialistisk eller empiristisk forstand.

Kulturrefleksiv kritik (kunstnerisk kritik)

Megen kritik af Marx og social kritik har netop været rettet mod anvendelsen af det, vi kan kalde ‘mistankens hermeneutik’⁶: en analyseform, der kritiseres for at trække på en fortolkningsmæssig dybdemodel, der forankrer analyser i en ide om forskellige sandhedslag (Josselson, 2004), hvorfra en *egentlig* virkelighed tænkes at kunne bringes frem i lyset. Fortolkningsformen kritiseres for uretmæssigt at tildele ‘kritikeren’ et privilegeret udsigelsespunkt, der nemt udvikler elitære træk. Både fordi virke-

ligheden tendentielt reduceres til enkle årsag-virkningsforhold (fx økonomi), men også fordi enhver analytisk bevægelse mod dybdemodelens ‘overflade’ – mod det folk faktisk siger og gør –, antages at bringe os på afstand af ‘sandheden’ om, hvad der faktisk foregår. Således suser interessen for det enkelte menneske nemt ud af optikken (Bolt, 2016). Ikke alene Foucault, men en række mere kultur-refleksive kritikere har rejst denne ‘kritik af kritikken’ (se fx Haraway, 1991; Latour & Woolgar, 1986; Gergen, 2015; Deleuze & Guattari, 1993; Ranciere, 2007). Som Latour skriver:

“Med kritik kan du aflive, afsløre, løfte sløret, men kun for så vidt som du gennem denne kreative destruktionsproces etablerer en privilegeret adgang til virkelighedens verden bagved fremtrædens slør” (Latour, 2010: 475)

De sidste 3-4 årtier har budt på en række nye kritiske perspektiver. Poststrukturalisme, socialkonstruktivisme, dekonstruktion, feministisk teori, postkolonial teori, Queer-teori og aktør-netværksteori lægger alle en vis afstand til klassisk social kritik. Fokus er i mindre grad på arbejde, økonomi og socialpolitik og snarere på mere kultur-refleksive forhold: diskursive subjektiveringsprocesser, kulturelle normer, politiske ledelseslogikker, hverdagsinteraktioners symbolske ressourcer og effekter, samt forbindelsen mellem menneske-teknologi osv. I forlængelse heraf oversættes strukturelle økonomiske dynamikker og uretfærdigheder ofte til strukturelle kulturelle dynamikker og uretfærdigheder, ligesom spørgsmål om social retfærdighed oversættes til spørgsmål om fx identitetspolitik.

Det mest indflydelsesrige bidrag til den kultur-refleksive kritik stammer formentlig fra den franske idéhistoriker, Michel Foucault og Foucaults indflydelse på nyere samfundsvidenskab og humaniora er da også svær at overvurdere. Hans arbejde er imidlertid komplekst. Ethvert resume er derfor dømt til at forenkles. Alligevel kan vi udpege nogle nøglepunkter. For det

6 Begrebet ‘mistankens hermeneutik’ sættes ofte i forbindelse med Paul Ricour, der dog reelt talte om “mistankens skole” (i *Freud and Philosophy*, fra 1965) for at fange en fælles ånd, der gennemsyner skrifterne fra Karl Marx, Sigmund Freud og Friedrich Nietzsche. De tre “masters of suspicion”, som Ricour kaldte dem.

første afviser Foucault forestillingen om et allerede eksisterende subjekt, der handler, føler, tænker og oplever. For Foucault refererer subjektivitet til diskursive magtpraksisser, hvorigennem menneskelig subjektivitet overhovedet dannes. Det, i sig selv, komplicerer naturligvis enhver enkel påstand om ‘undertrykkelse’. For det andet relaterer Foucault fænomenet magt snarere til samfundsmæssige teknikker og strategier end til konkrete praksisser, grupper, institutioner eller klasser. Derfor udvider Foucault også det kritiske fokus til andet og mere end specifikke sociale udbytningsformer eller dominansformer og inkluderer mere komplekse former for magtudøvelse, der:

“applies itself to immediate everyday life which categorizes the individual, marks him by his own individuality, attaches him to his own identity, imposes law of truth on him which he must recognize and which others have to recognize in him” (Foucault, 1982: 212).

Allerede i dette korte citat antydes to distinkte bekymringer, der løber gennem Foucaults arbejde og markerer kritik af 2 vægtige stemmer i kritikens bagkatalog, Kant og Marx.

Ifølge Kant, knytter menneskets udtrædelse af selvforskyldt umyndighed an til forestillingen om et rationelt selvregulerende menneske. Det Kantianske subjekt udviser kritisk distance til udefra definerede sandheders autoritet, men også kritisk distance til sig selv; til egne opfattelser, følelser og antagelser. Således indvarsler Kants myndighedsbegreb – og i bredere forstand oplysningstænkningen –, at et nyt domæne må reguleres psykologisk og en ny praksis må tilegnes: det oplyste subjekt må lære at vurdere sig selv for derefter at tilpasse sig de standarder, det anerkender som rimelige. Foucault peger på, hvordan denne bestræbelse imidlertid også muliggør en ny form for styring. En styring, der ikke fremstår udvendig til, men virker *gennem* subjektets myndighedsbe- stræbelse. Det oplyste subjekt må underkaste sig et påbud om at herske over sig selv, men

inviteres derved uvægerligt til at ‘kategorisere sig selv’ og markere en egen-individualitet vha. identitetsmarkører, der væver bestemte lovmæssigheder for sandt og falsk, rigtig og forkert ind i dets subjekt dannelse. Ifølge Foucault dukker moderne styringsformer således ikke op til trods for, men præcist på grund af forbindelsen til en særlig myndighedspraksis: Kants “kritiske holdning” er, ifølge Foucault, “both partner and adversary to the arts of government” (Foucault, 2007: 44).

Foucaults arbejde udfolder en grundlæggende mistænksomhed over enhver bestræbelse “to find a truth”, idet en sådan bestræbelse for Foucault uvægerligt bidrager til en “policing of what can be said”. Bl.a. derfor analyserer Foucault de historisk udviklede ‘italesættelser’ af fx seksualitetens, galskabens og kriminalitetens ‘sandhed’ og dens implicite ‘overvågning af, hvad der kan siges’. Men det er også derfor, Foucault er kritisk overfor Marx. Ikke fordi Marx’ analyse af kapitalismen nødvendigvis er fuld af usandheder, men fordi Marx overfrankerer dens tidslige og rumlige (historiske og situationsmæssige) rækkevidde.

Ifølge Foucault er der ingen grundlæggende historisk konflikt (f.eks. udnyttelse af lønarbejdet), som alle andre konflikter kan underordnes. Ligesom der ikke er nogen diskurs, og derfor ingen samfundsform, uden magtforhold, konflikter og dominans. Historien efterlader ganske enkelt ingen *privilegerede* positioner, hvorfra meningen med det samlede sociale liv kan iagttages. I stedet må vi derfor udvikle mere komplekse forståelser af sociale konflikter og kræfter, baseret på kritiske spørgsmål til enhver aktuel regulering af ‘hvad der kan siges’.

Kritik Kritik Kritik

Foucault og mange andre har rejst svære spørgsmål til den samfundskritiske bestræbelse. Spørgsmål både til kritikens normative position (kritikerens moralske ret til at udføre kritik og gøre sig til kritiker), kritikens politiske autoritet (kritikerens ret til at tale for

eller på vegne af andre) og kritikens analytiske distance (muligheden for at komme på afstand af det kritiserede objekt). Ikke overraskende finder vi hos Foucault et bredt fokus på magtens både mikro- og makrosociologiske dimensioner, samt fx også statens og videnskabernes rolle. Samtidig rejser Foucault en mere overordnet kritik af kritikken selv.

Inden for videnskaben finder vi typisk 3 kritikformer. Vi finder *empirisk funderet kritik*, der påpeger faktisk forkerte beskrivelser af virkeligheden (aktuelt spidsformuleret i polemikken om alternative fakta). Vi finder *normativ kritik*, der påpeger urimelighed og uretfærdighed fx med afsæt i specifikke kriterier for menneskelig værdighed og social retfærdighed. Og slutteligt finder vi *immanent kritik*, der opererer ved at påpege inkonsistens i praksisdomæners egen-formulerede principper (eksempelvis sen-kapitalismens løfter om 'win-win' mellem ledere og medarbejdere eller demokratiets princip om én stemme per person, uanset hvor mange penge man har). Ikke overraskende har den kultur-refleksive kritik banet vej for en vis skepsis overfor både empirisk og normativ funderet kritik. Megen nyere kritik er derfor i hovedreglen baseret på immanent kritik, ofte formuleret på et ikke-normativ grundlag (se fx Boltanski og Chiapello 2005). Et positivt resultat heraf er øget selvkritisk opmærksomhed, samt interesse og sensitivitet overfor kontekstuelle forhold og variationer, menneskers hverdagsliv og aktive subjektivitet. Et mere tvivlsomt resultat er dog en række ubesvarede spørgsmål og uklarheder.

Norm-kritiske teoretikere har med rette peget på, at produktionen af viden og sandhed er uløseligt forbundet med produktionen af magt, hvorfor megen norm-kritisk kritik, af frygt for at udøve dominans i den gode sags tjeneste, forsøger at undgå at hævde autoritet eller forsvare bestemte ideer om menneskelige og samfundsmæssige behov. Vi kan dog med samme ret spørge, hvorfor og hvordan

vi i overhovedet øver kritik uden en ide om, at noget i subjektet eller det sociale liv kan undertrykkes?

På samme måde med kritikken af den sociale kritiks dybdemodeller. Er en kritisk analyse overhovedet mulig, endsige meningsfuld, uden én eller anden form for skelnen mellem fænomeners umiddelbare fremtrædelse (lokalt eller generelt) og en upåagtet 'realitet' i samme (oversete sammenhænge, betydninger, kompleksiteter)? Er en sådan skelnen ikke en nødvendighed for både videnskab og enhver social nysgerrighed, demokratisk samtale og oplevelse af uretfærdighed? Og er det af samme grund ikke delvist til stede også i fx Foucaults oprindelsesløse vidensarkæologi, i Latours centerløse aktør-netværks analyser eller Deleuzes non-binære, ikke-vertikale 'rhizomatiske' analyser?

Indlejret i disse spørgsmål gemmer sig en mere grundlæggende spørgen til graden af de stridende positioners uforenelighed og det hensigtsmæssige heri for en effektiv kritik: Tendensen til at skelne skarpt mellem fx et fokus på produktionsforhold og kulturelle forhold, kollektive normer og individuel heterogenitet, stat og marked mm.

I den sociale kritik er kollektivet helten og markedet skurken. I den kultur-refleksive kritik er helten det heroiske subjekt, der skaber sin egen realitet og skurken den umyndiggørende og konsensusorienterede stat, videnskab og massekultur. Vi kan opstille disse fortællinger som stridende og uforenelige og på denne baggrund modstille fx social kritik og kultur-refleksiv kritik, kapitalismekritik og governmentality kritik. Det har jeg jo selv gjort lige ovenfor. Spørgsmålet er dog, om det er hensigtsmæssigt, ja overhovedet muligt, at holde kritikens positioner ud fra hinanden på den måde i et moderne samfund, vævet sammen af utallige samvirkende forhold af både materiel og kulturel; strukturel og psykologisk karakter og hvis mest presserende problemer er det, vi kan kalde 'wicked'?

Hvis Marx beskrev begyndelsen til den moderne vestlige samfundsmode med henvisning til de processer, der muliggjorde kapitalakkumulering, kan vi læse Foucaults arbejde ikke kun som en modfortælling, men også som en vigtig supplerende beskrivelse af de anvendte midler til den parallelle akkumulering og styring af mennesker, der muliggjorde denne begyndelse. En fortælling om, at menneskers 'ophobning' ikke kan adskilles fra ophobningen af kapital, ligesom ophobning af mennesker ikke er mulig uden udviklingen af et produktionsapparat, der er i stand til at vedligeholde, anvende og mangfoldiggøre menneskers 'funktionalitet'. Kort sagt en fortælling om, hvordan de samme tekniske udviklinger, der muliggør en multiplicering af menneskers færdigheder, erfaringer og livsformer, samtidig accelererer den kapitale akkumulations dynamik, hvorfor samfundets teknologiske udvikling, arbejdslevets produktionsforhold og organisering, samt udviklingen af disciplinære vidensprocesser er tæt forbundet og inviterer til stadig nye magtformer.

Selvom vi bestemt skal tage forskellene alvorligt mellem de forskellige kritikformer, er det relevante spørgsmål ikke altid, hvilket fokus, der er det rigtige: kultur eller produktion; stat eller marked; individet eller det kollektive. Det sen-moderne vestlige samfund er netop organiseret på en særlig politologisk teori (neoliberalisme), der vedrører *relationen* mellem stat og marked og de politiske instrumenter, staten anvender⁷. En kritisk analyse bør derfor i høj

grad også fokusere på *forbindelsen* fremfor blot *forskellen* mellem stat og marked, kultur og produktionsform. Det samme gælder skellet mellem det kollektive og det individuelle.

Ifølge megen mere 'postmoderne' normkritisk kritik angår traditionel (social) kritik typisk et fuldt ud negativt projekt, der udmøntes i fejlfinding, bedreviden og alene en evne til at mistænkeliggøre, nedbryde og afmontere. Foucault og andre har slået på, at megen social kritik derfor savner opbyggelig transformativ kraft og er selv-modsigende, fordi den ser bort fra enhver identitets heterogenitet og derfor rummer sine egne undertrykkelsesprocesser (af fx patriarkalsk, kolonialt eller antropocentrisk tilsnit) (se også Latour, 2004, 2010). De mere postmoderne kritikformer kan imidlertid beskyldes for et lignende selvmål; nemlig for at anspore en grænseløs evne til at afvikle enhver kollektiv formodning om og fælles normativ forankring af verden; der i sidste ende svækker vores fornemmelse for det fælles og forpligtethed på fakta og vores institutioner. Resultatet kan derfor blive en (anden) form for afmagt, nemlig en søgen efter personlig frihed, der parallelt undergraver de kollektivt tilkæmpede rammebetingelser, som denne frihed i vid udstrækning forudsætter. Som Terry Eagleton (2003) spydigt bemærker:

“Only an intellectual who has overdosed on abstraction could be dim enough to imagine that whatever bends a norm is politically radical. Those who believe that normativity is always negative are also likely to hold that authority is always suspect. In this, they differ from radicals, who respect the authority of those with long experiences of fighting injustice, or of laws which safeguard people’s physical integrity or working conditions” (Eagleton, 2003: 15).

Ikke mindst mange kritiske kulturstudier er i dag optaget af at hylde de forskelle, den ortodokse kultur har skubbet ud i marginerne. Det er et arbejde hvis vigtighed vanskeligt lader sig overvurdere. Samfundets margin kan

7 Neoliberalisme er netop *ikke* klassisk liberalisme. Neoliberalisme handler ikke om *mindre* stat, men modsat om at *udvikle* den, ved at staten overtager markedets grundide om effektivisering gennem markedsførelse og fri konkurrence. Den neoliberale styreform giver derfor anledning til stadig mere sindrige systemer til at fremme markedsincitament i sektorer (fx uddannelse, sundhed og socialarbejde), der ikke naturligt er præget af konkurrencetænkning. Ikke overraskende er resultatet ikke en minimalstat, men en konkurrencestat med et hastigt voksende administrativt apparat og et stigende ressourceforbrug på fx kontrol og evaluering.

utvivlsomt være et smertefuldt sted at være. Debatten om fx politisk korrekthed m.m. demonstrerer imidlertid, at forskellene ofte tales frem i kampmetaforiske termer, hvorfor det, at *både* normer og forskelle også *forbinder* mennesker, hurtigt glider ud af offentlighedens samtale. Ikke overraskende bliver resultatet derfor nemt en kamp *mellem* grupper om *separate* rettigheder, der truer med at svække samfundets sociale kapital og vanskeliggøre politisk *samarbejde* om *fælles* problemer. Også det kan lede til en svækkelse af kritikens transformative kraft.

Et eget bidrag og en afrunding

Et af kritikens fornemste formål er at udvide menneskets handlemuligheder i forhold til fælles problemer. Aktuelt fx truende klimaforandringer, anti-videnskabelig populisme, voksende demokrati-skepsis eller hastigt voksende ulighed. I samtlige disse udfordringer opleves imidlertid en kerne af afmagt; en manglende evne til at handle og håndtere, der peger på vanskeligheder med at samarbejde på tværs af forskelle og uenighed. I stedet strander forsøg på fælles løsninger og beslutninger ofte i konflikter med gensidig handlingslammelse til følge. I en moderne verden præget af komplekse 'vilde' problemer er dette et alvorligt problem. Vi må derfor spørge, hvordan kritik forholder sig til denne udfordring og om og i så fald hvordan, kritikken kan bidrage til at løse snarere end forværre den?

Hvis vi ønsker at forsvare den demokratiske styreform, må vi bemærke, at demokrati netop udmærker sig ved dens ide om 'styre', ikke som et privat forhold, men et offentligt, dvs. som en *praksis*, der ikke tilhører det singulære (en enkelt person eller gruppe), men alle, det *plurale*. Kernen i denne praksis er en ide om, at sociale og kulturelle forskelle ikke alene skal anskues som problemer, der må overvindes, de kan også anskues som en ressource, der må udvikles. Som den amerikanske demokratitænkter, Mary Parker Follett formulerede det:

“To be a democrat is not to decide on a certain form of human association, it is to learn how to live with other men” (Follett 1918: 22-23).

Forskellene mellem os, i erfaring, perspektiver og værdier, er præcis det vi deler, men netop ikke besidder som enkeltindivider. Vores forskellighed tilhører det fælles og er en central demokratisk ressource; et potentiale ikke blot for konflikt, men også for vidensdeling og nye ideer til samarbejde og problemløsning. Skal dette potentiale kultiveres og den kritiske tænkning bidrage hertil, er der dog nogle tendenser i kritikens aktuelle virke, der er vigtige at være opmærksom på.

Den første vedrører en tendens til at mange associerer postmoderne normkritisk kritik med et credo om, at ethvert forsvar for fornuften per automatik er et påskud for at udøve magt.

Som beskrevet ovenfor har bl.a. Foucault overbevisende demonstreret relevansen af en vis skepsis overfor den rationalitet og autoritet, hvormed videnskaben påkalder sig at kende 'sandheden'. Bl.a. fordi en sådan påkaldelse forudsætter en evaluerende tilgang til viden, der ofte indebærer en problematisk adskillelse af spørgsmål om viden fra spørgsmål om magt (Foucault, 1997). Det er en vigtig pointe og et vigtigt bidrag til moderne social- og humanvidenskab. Det er dog mindst lige så vigtigt at minde om, at dette bidrag fortsat fremføres med henvisning netop til rationalitet. En rationalitet, der fortsat også er videnskabens: kravet om at begrunde og argumentere. Foucault (eller for den sags skyld Haraway, Latour & Woolgar, Gergen, m.v.) har hverken tvunget eller bestukket deres læsere til at finde inspiration i deres værker. Styrken ved deres analyser er netop, at de er velargumenterede, veldokumenterede og *derfor* overbevisende. De begejstrer kort sagt med henvisning til bestemte standarder for rationalitet: krav om konsistens, grundighed, at begrunde og dokumentere. Det vil derfor være forkert at oversætte post-moderne kritik til en grundlæggende anti-videnskabelig

position eller generel mistillid til de videnskabelige dyder. For mange af disse dyder tilhører ikke blot en bestemt form for videnskabelighed, men også den demokratiske og samfundsskabende samtale som sådan.

Det er bestemt veldokumenteret, at vores holdningsmæssige tilkendegivelser ofte er mere orienteret mod performativitet end sandhed; at vores evalueringer af viden er kulturelt vinklet og vores overbevisninger ofte snarere tjener til at erklære identitetsmæssigt tilhører og troskab, end nøgtern overvejelse. Ja, at vores fornøft således ofte opererer mere som vores advokat – optaget af at ignorere udfordrende bevismateriale og efterrationalisere vores handlinger – end en forsker. Min pointe er ikke, at vi mennesker altid er rationelle. Min pointe er, at vi ikke er det og netop derfor bør tilstræbe rationalitet: modet til at lade os overbevise af gode begrundelser og tvivle på det udokumenterede. Og at dette jo også er den kritiske tænkningens forudsætning.

Når folk konflikter omkring fx klimaforandringer, indvandring eller politisk korrekthed m.m., er årsagen sjældent menneskers større eller mindre evne til at forstå videnskabelige data. Det handler oftere om, at holdningsmæssige forskelle også formidler andre værdier, der deler mennesker langs bredere ideologiske og kulturelle linjer. Linjer, der ofte er bestemmende for, hvem og hvad der ses som årsag til samfundets problemer: grådige investeringsfonde, korrupte politikere, en verdensfjern elite, dumme uuddannede udkantsborgere eller (hvilket alt for ofte er tilfældet) de etniske minoriteter. Det er netop *fordi* uenigheder sjældent er begrundet i menneskers større eller mindre evne til rationalitet, men i forskellige sociale og identitetsmæssige tilhørsforhold og engagementer, samt problemers sammensatte karakter og anknytning til modsatrettede hensyn, at vi har brug for rationalitet: en kritisk kontekst-sensitiv interesse for menneskers handlegrunde. Kort sagt: Sandheden om vores politiske spørgsmål

skal netop *ikke* adresseres som en ‘ting’, der skal erhverves, men som en løbende samtale, der gør os bedre til at forstå og genkende forskelle, dilemmaer og kompleksiteter, der har politisk betydning og *gør* en forskel. Demokratiet og kritikken konfronterer derfor en særlig opgave: hvordan sætter vi forskelle mellem os til at arbejde *for* fredelig sameksistens fremfor *imod* den.

Som det fremgår af ovenstående, er min pointe ikke, at påkaldelsen af rationalitet kan adskilles fra påkaldelsen af magt. Pointen er, at såvel denne rationalitet som fænomenet magt tydeligvis rummer andet og mere end blot undertrykkelse og dominans. Den anden tendens, vi må diskutere, handler derfor om den kritiske tænkningens tendens til hovedsageligt at forbinde magt med dominans.

Selvom magt kan studeres på mange måder, fremstilles fænomenet typisk som noget, der vedrører konkurrence, kamp og konflikt. Én ting er således overraskende ens for både marxistiske tilgange, kritisk teori, samt megen post- strukturalistisk og post-humanistisk kritik: magtforhold diskuteres primært i kampmetaforiske termer. Denne konceptualisering slører imidlertid en vigtig produktiv dimension i sociale magtforhold (Karlberg, 2005, Busch-Jensen, 2015). For som Lakoff og Johnsons bemærker i en interessant bog om metaforers betydning” ... when we are preoccupied with the battle aspects, we often lose sight of the cooperative aspects” (Lakoff og Johnson 1980: 10).

Kritikkens dominerende magtmodel kan beskrives som en ‘magt-over’ eller ‘magt-som-dominans’ model, hvorfor spørgsmål om hierarki, kamp, dominans, ulighed og undertrykkelse har været fremherskende. Selv Foucault, som umiddelbart er vanskelig at placere i denne kategori, argumenterede for, at: vi skal “basere vores analyser af magt på studiet af dominansens teknikker og taktik” (Foucault, 1980: 102). Spørgsmålet er dog, om vi i dag bør lære at basere vores magtana-

lyser bredere, nemlig på magtens også produktive skabende fakulteter. Ikke kun i den forstand Foucault taler om, nemlig at “hvor der er magt, er der modstand” (Foucault, 1978: 95). En sådan argumentation forbliver inden for kampens metaforik og præsenterer derfor ikke et egentligt alternativ.

Eftersom magt relaterer sig til vores handlemuligheder og disse muligheder generelt relaterer sig til vores deltagelse i praksisser med andre, vedrører ‘magt’ i vid udstrækning de måder, hvorpå vi interagerer, samarbejder og arrangerer os med hinanden. Spørgsmål om dominans, kontrol, konkurrence og (u)lighed er derfor *aspekter* af magt, men *dækker* ikke magtens fulde område. Personer eller grupper af personer kan bestemt udvide egne handlingsmuligheder ved at udøve magt *over* andre. Det er imidlertid også muligt og ganske almindeligt, at vi udvider vores handlekapacitet ved at *samarbejde* og *søge fælles* magt snarere end *separat* magt ved at *integrere* forskelle i viden og perspektiver. Nyere post-strukturalistisk kritik har faktisk begreber for dette. *Interpellation* (Althusser, 1971) fx eller *subjektivering* (Foucault, 1984). Det, Foucault kalder viden-magt, vedrører en proces, hvorved hensynet til andre overgår fra at opleves som udvendigt og tvangspræget, til nu at opleves som selvvalgt: ikke længere som ‘ydre nødvendighed’, men ‘min egen’. Perspektivet vedrører med andre ord netop perspektivisk *integration*. (Deraf ‘videnmagtens’ velkendte mantra om, at vi nu “ikke længere regeres imod men også igennem vores trang til frihed” (Rose, 1996, s. 16)). Eftersom magtens integrative aspekter imidlertid analyseres i et ‘magt-som-dominans’ perspektiv forstås processen primært som disciplinering; som en udøvelse af dominans gennem avancerede former for ‘viden-magt’. Hvis vi skal tage Foucaults berømte udsagn om, at ‘magt er produktiv’ alvorligt, må vi dog udvikle større analytisk opmærksomhed på viden-magtens også mulighedsskabende dimensioner.

I forbindelse med et forskningsprojekt om byggeprocesser bad de to forskere (Pedersen & Nielsen 2009) en tømrer fortælle om en situation, hvor han havde følt sig særlig stolt af sit arbejde. Tømreren valgte at fortælle om en situation, hvor der var blevet skåret i budgettet på et byggeri og derfor pludselig måtte findes nye måder at føre vand og installationer fra kælder og til stue på. Tømreren fandt dog en rigtig god løsning på problemet. Løsningen var god, fordi den ikke kun fungerede for ham, men også for blikkenslageren, ventilationsmanden, maleren og el-installatøren, der skulle arbejde videre på sagen næste dag. Beskrivelsen indfanger et aspekt ved videnmagts processer, som ikke tildeles opmærksomhed, hvis vi alene fokuserer på dominans. Håndværkeren *magter* en situation. Ikke ved at *søge separat* magt eller insistere på en særskilt egeninteresse, men ved at insistere på et integrativt perspektiv, som han har udviklet på opøvet indsigt i tværgående hensyn og behov. Tømrerens løsning er netop også de andres løsning og han oplever den hverken som et kompromis eller en undertrykkelse af egne interesser. Den er netop *hans* ‘bedste løsning’, tænkt på forskellene som ressource.

Gode løsninger er typisk socialt koordinerede, dvs. vævet af forskelle, der ansues ikke blot som konfliktmateriale, men også som ressourcer, idet de ikke kun anses at adskille, men også forbinde mennesker og synliggøre et fælles engagement. Vi kan tænke på corona-epidemien, hvor et særhensyn til samfundets udsatte overgik fra at have karakter af ‘ydre hensyn’ til pludselig for mange at være en selv-oplevet nødvendighed. En kritisk governmentality analyse vil hurtigt identificere politikens socialteknologiske disciplineringsteknikker. Men magtanalysen ville ikke være udtømmende før den medtænkte, hvordan processen parallelt demonstrerede kollektive normers mulighedsskabende potentiale for styrkelsen af individers evne til at *magte* komplekse problemer.

Afrunding

I samarbejdet med andre lærer vi at navigere i en verden fuld af stridende interesser og hensyn. Vi lærer at se verden som andre ser den og derfra arbejde med de forståelser og ressourcer, som andre bruger til at handle i verden. Individets handlemuligheder står derfor ikke blot overfor, men også i gæld til en ressource, der alene tilhører det kollektive: vores forskellighed.

Social- og humanvidenskabelig viden er tæt knyttet til dens kontekst, de områder hvor den anvendes og de formål, den blev konstrueret til. Når en bestemt teoretisk tankegang overføres til en anden kontekst, må den derfor tilpasses hertil, for at blive relevant. Det er derfor nødvendigt at anerkende grænserne for overførbare af vores viden, når vi øver kritik eller prøver at overbevise andre. Ligesom det er vigtigt at erkende, at kritik kun er konstruktiv, hvis den bliver lyttet til og at den sjældent bliver lyttet til, hvis den ikke demonstrerer forståelse for de fænomener, den analyserer: dvs. er i stand til at formulere 'den andens' standpunkt på måder, der *godtages* af den anden. Deraf en særlig udfordring for kritisk arbejde: Hvordan indleve sig uden at miste kritisk sans, hvordan være kritisk uden at miste indlevelse?

I denne artikel har jeg forsøgt at belyse nogle af de udfordringer studerende og undervisere konfronterer i arbejdet med social- og humanvidenskabens kritiske traditioner. Jeg har endvidere forsøgt at forklare kritikens fortsatte relevans og nogle af dens interne stridspunkter, mens jeg afslutningsvis har argumenteret for, at kritikken i dag konfronterer nogle udfordringer, der inviterer til, at vi også øver os i at søge gensidig inspiration i vores teoretiske og sociale forskelle, snarere end blot afstand og uforenelighed.

Litteratur

Agervold, M. (2003): *Det psykosociale arbejdsmiljø*. Aarhus Universitetsforlag.

- Althusser, L. (1971). Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation). I *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Verso
- Barthes, R. (1963) *Critical essays*. Northwestern University Press.
- Bell, D. (1960) *The end of ideology*. Glencoe, IL: Free Press.
- Bloch, E. (1986), *The Principle of Hope*. Vol 3. Oxford: Basil Blackwell.
- Boltanski, L. & Chiapello, E. (2005) *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Bolt, M. (2016) På råbeafstand af marxismen. Et bidrag til kritik af kritikken af Kritikken. I *Kultur & Klasse*, nr. 122.
- Busch-Jensen, P. (2015). Theorizing power as a capacity for action and social participation. In J.Cresswell, A. Haye, A. Larraín, M. Morgan & G. Sullivan (Eds.), *Dialogue and debate in the making of theoretical psychology* (s. 269-279). Concord: Captus University Publications.
- Chiapello, E. (2013) Capitalism and its criticisms. I *New spirits of capitalisms*, Glenn Morgan and Paul du Gay (Red), Oxford University Press. (s. 60-82)
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1993). *A Thousand Plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Eagleton, T (2003) *After Theory*. Penguin Books. London
- Follett, M.P. (1995) Constructive Conflict. In P. Graham (Ed), *Mary Parker Follett. Prophet of management*. District of Columbia: Beard Books (Original udgivelse 1925)
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge*. Brighton, UK: Harvester
- Foucault, M. (1984) Truth and Power, i P. Rabinow (red.) *The Foucault Reader*. London: Penguin Books.
- Foucault, M. (1997). What is Critique. I *The Politics of Truth*. The MIT Press. Cambridge & London.
- Foucault, M. (1997) What is Enlightenment. I P. Rabinow (red). *Ethics*. London: Penguin Group.
- Gergen, K. J. (2015). From mirroring to world-making: Research as future forming. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 45(3), 287-310.
- Haraway, D. J. (1991). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege

- of partial perspectives. I *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*. New York: Routledge.
- Jacobsen, J.C. & Leth, H. (2017) *Til dannelse eller nytte? Universitetsuddannelser mellem forskningsbaseret faglighed og relevans for arbejdsmarkedet*. Forlaget Frydenlund.
- Josselson, R. (2004) The hermeneutics of faith and the hermeneutics of suspicion. In *Narrative Inquiry*, 14(1) 1-28.
- Karlberg, M. (2005). The power of discourse and the discourse of power: Pursuing peace through discourse intervention. *International Journal of Peace Studies*, 10(1), 1-23
- Kant, I. (2004) An Answer to the Question: What is Enlightenment. (Orig. 1784)
- Klindt, M. P., Rasmussen, S. & Jørgensen, H. (2020), *Aktiv arbejdsmarkedspolitik: Etablering, udvikling og fremtid*. København: Djøf Forlag, s. 13-48.
- Kristensen, T. S. (2007) *Fakta og Myter om Stress*. Videncenter for arbejdsmiljø, (Pjece) København: Det nationale Forskningscenter for Arbejdsmiljø.
- Lakoff, G. & Johnsons, M. (1980) *Metaphors we live by*. University of Chicago Press
- Latour, B. & Woolgar, S. (1986). *Laboratory life: The construction of scientific facts*. Princeton, NJ.: Princeton University Press
- Latour, B. (2004). Why has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern”. I *Critical Inquiry*. 30:2, s. 225-248.
- Latour, B. (2010). An Attempt at a Compositionist Manifesto. I *New Literary History* 41:, s. 471-490.
- Marx, K. (1997) Theses on Feuerbach. I *German socialist philosophy*. New York: The Continuum Publishing Company (Orig.1845).
- Marx, K. & Engels, F. (1967). *The German ideology*. London: Lawrence & Wishart. (Orig.1845).
- Pedersen, M. & Nielsen, K. (2009) Læring, konflikter og arbejdsdeling – en udvidelse af den socialt situerede læringsforståelse. I *Psyke & Logos*. 2: 652-671.
- Piketty, T. (2014). *Kapitalen*. Gyldendal. København.
- Prætorius, N. (2007): Forandringer, der opleves som overgreb (kap. 1), i: Stress. Det moderne traume, Dansk Psykologisk Forlag, s. 21-43.
- Rittel, H. & Webber, M. (1973) Dilemmas in a General Theory of Planning. I *Policy Sciences*, Vol. 4, Elsevier Scientific Publishing Company. Amsterdam. (s. 155-169)
- Semmer, N. (2007) Occupational stress Research: The ‘Stress-Offense-to-self’ Perspective, i S.McIntyre & J. Houdmond (red), I *Occupational Health Psychology*, Portugal: Ismai Publishers.
- Srnicek, N. (2017) *Platform Capitalism*. Polity Press.
- Willig, R. (2013) *Kritikkens U-vending*. København. Hans Reitzels.
- Zuboff, S. (2019) *The Age of Surveillance Capitalism*. Profile Books Ltd.